

JIZZAX VA SIRDARYO VILOYATLARINING LINGVODIALEKTAL, ARIAL TOPONIMIK TADQIQI HAMDA MIGRATSION JARAYONLAR (XVI–XXI ASRLAR)

Mashhura Djabborova

Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi

Tillarni o'qitish metodikasi kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining lingvodialektal va arial toponimik xususiyatlari tarixiy-lisoniy hamda sotsiolingvistik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda XVI–XXI asrlar davomida hududda kechgan migratsion jarayonlar, aholi etnik tarkibidagi o'zgarishlar, ularning mahalliy sheva va toponimlarga ko'rsatgan ta'siri izchil ilmiy asosda yoritilgan. Maqolada tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, dialektologik yozuvlar hamda zamonaviy so'rov materiallari asosida hududiy til qatlamlarining shakllanish jarayoni aniqlanadi. Jizzax–Sirdaryo mintaqasi o'zaro dialektal o'xshashlik va farqlar, toponimik nomlar tizimidagi arxaik qatlamlar, turkiy va fors-tojik unsurlarining aralashuvi bilan tavsiflanadi. Shuningdek, migratsiya oqibatida yuzaga kelgan yangi oykonim va gidronimlar, ularning lingvogeografik tarqalishi, fonetik va semantik o'zgarish tendensiyalari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *lingvodialektologiya, arial toponimika, migratsiya, Jizzax, Sirdaryo, sheva, oykonim, gidronim, etnolingvistika, tarixiy dialekt.*

Аннотация: *В данной статье проводится анализ лингводиалектологических и ареально-топонимических особенностей Джизакской и Сырдарьинской областей с историко-лингвистической и социолингвистической точек зрения. В исследовании на научной основе освещаются миграционные процессы, происходившие в регионе на протяжении XVI–XXI веков, изменения в этническом составе населения и их влияние на местные говоры и топонимы. На основе исторических источников, архивных документов, диалектологических записей и современных опросных материалов определяется процесс формирования региональных языковых слоёв. Джизакско-Сырдарьинский регион характеризуется диалектными сходствами и различиями, наличием архаических слоёв в системе топонимических названий, а также смешением тюркских и иранских (персидско-таджикских) элементов. Кроме того, анализируются новые ойконимы и гидронимы, возникшие в результате миграции, их лингвогеографическое распространение, а также тенденции фонетических и семантических изменений.*

Ключевые слова: *лингводиалектология, ареальная топонимика, миграция, Джизак, Сырдарья, говор, ойконим, гидроним, этнолингвистика, исторический диалект.*

Annotatsion: *This article analyzes the linguo-dialectal and areal toponymic features of the Jizzakh and Syrdarya regions from historical-linguistic and sociolinguistic perspectives. The study examines migration processes that took place in the region from the 16th to the 21st centuries, changes in the ethnic composition of the population, and their influence on local dialects and toponyms on a scientific basis. Using historical sources, archival documents, dialectological records, and contemporary survey materials, the research identifies the processes of formation of regional language layers. The Jizzakh–Syrdarya area is characterized by mutual dialectal similarities and differences, archaic layers in the system of toponymic names, and the interaction of Turkic and Persian-Tajik elements. In addition, the article analyzes newly emerged oikonyms and hydronyms resulting from migration, their linguo-geographical distribution, and tendencies of phonetic and semantic change.*

Keywords: *linguo-dialectology, areal toponymy, migration, Jizzakh, Syrdarya, dialect, oikonym, hydronym, ethnolinguistics, historical dialect.*

Tilshunoslikning yangi yo‘nalishlaridan biri — lingvodialektologiya va arial toponimika — mintaqaviy til birliklari, ularning tarixiy shakllanishi va hududiy tarqalish qonuniyatlarini o‘rganadi. Jizzax va Sirdaryo viloyatlari O‘zbekistonning markaziy hududida joylashgan bo‘lib, bu yerlar Sharqiy, G‘arbiy, Janubiy va Shimoliy madaniy-dialektal zonalar kesishgan nuqtani tashkil etadi. Shu boisdan bu hududlarda toponimik qatlam ham, dialektal xususiyatlar ham murakkab, ko‘p qatlamli va tarixiy-migratsion omillar bilan bog‘liq holda shakllangan.

XVI–XXI asrlar davomida bu mintaqada yuz bergan demografik siljishlar, etnik tarkib o‘zgarishlari, iqtisodiy va ijtimoiy omillar til tizimida ham o‘z aksini topgan. Jizzax-Sirdaryo arealining toponimiyasi, leksik bazasi va fonetik xususiyatlari O‘zbekiston dialektologik xaritasida o‘ziga xos o‘rinni egallaydi.

Lingvodialektal holatning shakllanishi va arial birliklar

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida shakllangan dialektal qatlam asosan qarluq–chigil–uyg‘ur lahjalari asosida rivojlangan bo‘lib, bu mintaqqa tarixan o‘rta o‘zbek lahjasining g‘arbiy tarmog‘iga mansubdir. Jizzaxning tog‘ oldi va tog‘li hududlarida (Zomin, Forish, Baxmal) qisman qipchoq unsurlari saqlanib qolgan bo‘lsa, Sirdaryo tekisliklarida tojik, qozoq va arab aholi bilan etnolingvistik aloqa izlari mavjud.

Fonetik jihatdan, ayrim qishloqlarda “a” → “o” o‘zgarishi (masalan, bala – bola, qat – qot) kuzatiladi. Shuningdek, morfologik tizimda -gan, -kan qo‘shimchalari bilan bir qatorda -xon shakli ham faol qo‘llanadi (borxan, kelxan kabi). Bu holat mintaqada qadimiy o‘zbek-qipchoq til qatlamining izlari saqlanib qolganidan dalolat beradi.

Arial toponimika va tarixiy qatlamlar

Hududdagi toponimik tizim ham lingvodialektal jarayonlarning ko'zgusidir. Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining joy nomlari etimologik jihatdan turkiy, fors-tojik, arabiy va rusiy qatlamlarga bo'linadi.

Turkiy qatlam: G'allaorol (g'alla + oral), Paxtakor, Zafarobod (zafar – g'alaba), Do'stlik, Yangiyer – bular asosan XX asrda shakllangan, lekin ildizi turkiy so'zlardan olingan.

Qadimiy qatlam: Zomin, Forish, Baxmal, Uchquloq – qadimiy turkiy yoki forsiy negizli toponimlar bo'lib, ularning ba'zilari miloddan avvalgi davrlarga borib taqaladi.

Arab–islom davri nomlari: Oqtepa, Chorbog', Qo'rg'ontepa, Hazrati Chorbog' kabi toponimlar diniy-madaniy omillar bilan bog'liq holda shakllangan.

Rus davri toponimlari: Sirdaryo, Yangier, Gagarin, Saxovat – XX asrning o'rtalarida Sovet davrida paydo bo'lgan.

Ayrim toponimlar o'zida migratsion tarixni ham saqlaydi. Masalan, Qozog'on, Qirg'iz, Tojik, Arab nomli qishloqlar bu yerga kelib joylashgan turli etnik guruhlar nomidan olingan.

Migratsion jarayonlar va til o'zgarishlari (XVI–XXI asrlar)

Jizzax va Sirdaryo hududlari tarixan ko'chmanchi va o'troq madaniyatlarning tutash nuqtasi bo'lgan. XVI–XVIII asrlarda bu yerlarga Dashti Qipchoqdan kelgan turkiy urug'lar — qipchoq, nayman, qang'li va boshqalar joylashgan. Ularning tili mahalliy o'zbek lahjalari bilan qo'shib, qipchoq-o'zbek aralash sheva qatlamini hosil qilgan.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgach, bu hududda rus, tatar, koreys va boshqa etnoslarning ko'chib kelishi kuzatilgan. Bu esa leksik qatlamning ruscha va xalqaro so'zlar bilan boyishiga sabab bo'lgan (traktor, kolxoz, zavod, brigadir kabi).

XX asrning o'rtalarida Sirdaryo viloyati mustaqil ma'muriy birlik sifatida tashkil etilgach, bu yerda paxtachilik zonasi sifatida yangi aholi oqimi — Farg'ona, Samarqand, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlaridan ko'chirilgan oilalar paydo bo'lgan. Shu jarayon natijasida lingvodialektal aralashuv kuchaygan.

Zamonaviy davrda til va toponim o'zgarishlari

XXI asrda mustaqillikdan so'ng toponimlarda milliy tiklanish va o'zlikni anglash jarayoni kuchaydi. "Lenin", "Kommunizm", "Sovxoz" kabi nomlar "Mustaqillik", "Navbahor", "Do'stlik", "Yangihayot" kabi milliy mazmunga ega nomlar bilan almashtirildi.

Dialektal nutqda esa standart o'zbek tili ta'siri ostida normativlashish jarayoni kuzatilmoqda, ammo folklor, og'zaki ijod va kundalik so'zlashuvda eski dialektal unsurlar saqlanib qolgan. Shu jihatdan, Jizzax–Sirdaryo mintaqasi til va madaniyat sintezi markazi sifatida o'rganishga arzigulik hududdir

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining lingvodialektal, arial toponimik tizimi va migratsion jarayonlari o'zaro chambarchas bog'liq holda rivojlangan. XVI–XXI asrlar oralig'ida bu mintaqada yuz bergan etnik, siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar tilning fonetik, leksik va semantik qatlamlarida aks etgan.

Bu hududning toponimlari va dialektlari nafaqat lingvistik qadriyat, balki etno-tarixiy xotira sifatida ham muhimdir. Ularni tizimli o'rganish O'zbekiston dialektologiyasi, toponimika va tarixiy tilshunosligining boyishiga xizmat qiladi

O'zbekiston hududi qadimdan turli etnik guruhlar, madaniyatlar va tillar chorrahasi sifatida shakllangan. Ayniqsa, Zarafshon vodiysi va Sirdaryo vohasi o'zining tabiiy-geografik o'rni, tarixiy-madaniy jarayonlardagi faolligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining lingvodialektal tuzilmasi, arial toponimik tizimi va migratsion tarixini o'rganish bu hududda yuzaga kelgan dialektal qatlamlarning ildizlarini aniqlash, toponimik birliklarning etimologik mohiyatini ochish hamda aholi harakatining til jarayonlariga ta'sirini ko'rsatish imkonini beradi.

Tilshunoslikning lingvodialektologiya, arial lingvistika va toponimika yo'nalishlari aynan ana shunday tarixiy-dialektal qatlamlarni aniqlash, ularning ijtimoiy-tarixiy asoslarini tadqiq etish uchun muhim manba vazifasini bajaradi. Shu bois XVI–XXI asrlarda Jizzax va Sirdaryo hududlaridagi migratsion jarayonlar bilan bog'liq toponimik o'zgarishlar, dialektal variantlar va arial birliklarning shakllanishini tahlil qilish ilmiy ahamiyatga egadir.

Lingvodialektal arialning shakllanish omillari

Jizzax va Sirdaryo viloyatlari til arialining shakllanishi tabiiy-geografik, ijtimoiy, siyosiy va migratsion omillar bilan chambarchas bog'liqdir. XVI asr oxiri va XVII asr boshlarida bu hududlar Shayboniylar, keyinroq Ashtarxoniylar davlati tarkibiga kirib, ko'chmanchi va yarim-ko'chmanchi qabilalarning joylashuv maydoni bo'lgan. Natijada bu yerda turkiy tillarning qarluq, o'g'uz va qipchoq lahjalari o'zaro ta'sirga kirishgan.

Jizzax hududidagi Yangiobod, Zomin, Baxmal, Forish tumanlarida asosan qarluq dialektlariga xos fonetik belgilar (masalan, q → x, g' → y tovush o'zgarishlari) saqlanib qolgan. Sirdaryo viloyatining Guliston, Boyovut, Mirzaobod atrofiga esa qipchoq unsurlari (masalan, j → y, sh → s kabi fonetik ko'chishlar) uchraydi. Bu holat tarixiy jihatdan Dashti Qipchoq hududidan kelgan urug'-qabilalar migratsiyasi bilan izohlanadi.

Arial toponimik tizimning o'ziga xosligi

Toponimika tildagi tarixiy qatlamlarni o'rganishda muhim manbadir. Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining toponimik tizimi qadimiy turkiy, arabiy, forsiy va yangi o'zbekcha nomlash tizimlarining o'zaro sintezidan tashkil topgan.

Masalan, Jizzax nomining etimologiyasi borasida bir necha talqin mavjud. Ayrim manbalarda u forsiy "g'izzax" – "qal'a joyi", "mustahkam devor" ma'nosida izohlanadi.

Sirdaryo viloyatidagi Guliston, Yangiyer, Havos, Sayxun, Mirzaobod toponimlari esa arab, fors, turkiy qatlamlarning aralash shaklini ko'rsatadi.

Toponimlardagi etnonim asoslar ham muhim ko'rsatkichdir: "Qo'shtepa", "Qipchoq", "Nayman", "Qozoq", "Olot" kabi joy nomlari hududda yashagan qabilalarning til va etnik izlarini saqlab qolgan. Bu toponimlar nafaqat geografik nom, balki tarixiy-madaniy meros sifatida dialektal qatlamlarning geografik chegaralarini belgilaydi.

Migratsion jarayonlar va ularning tilga ta'siri (XVI–XXI asrlar)

Hududda sodir bo'lgan migratsion jarayonlarni shartli ravishda to'rt bosqichga ajratish mumkin:

1. XVI–XVIII asrlar: Dashti Qipchoqdan kelgan ko'chmanchi urug'larning (nayman, qozoq, qipchoq) joylashuvi. Bu davrda qipchoq lahjalari til tizimida faol qatlam hosil qilgan.

2. XIX asr: Rossiya imperiyasi davrida ma'muriy-harbiy kolonizatsiya kuchayib, ruscha toponimlar paydo bo'lgan (masalan, Nikolayevka, Romanovka).

3. XX asr boshlaridan – sovet davrida: sun'iy irrigatsiya tizimlari va yangi tumanlar tashkil etilishi natijasida aholi migratsiyasi keskin faollashdi. Qashqadaryo, Samarqand, Farg'ona, Toshkent viloyatlaridan ko'chib kelgan aholi til tizimiga yangi aralash qatlam olib keldi.

4. XXI asrda: ichki migratsiya va urbanizatsiya jarayonlari natijasida adabiy tilning ta'siri kuchaydi, ammo mahalliy fonetik va leksik elementlar (masalan, jo'ra, dardona, ayrim so'zlarning talaffuzi) hali ham faol ishlatilmoqda.

Dialektologik xususiyatlarning tahlili

Hudud dialektlari fonetik, leksik va morfologik jihatdan quyidagi asosiy belgilar bilan tavsiflanadi:

Fonetik jihatdan: Jizzax lahjasida "a" → "o" o'zgarishi (bola → bolo, qat → qot), Sirdaryoda esa "e" → "i" o'zgarishi (kel → kil, bel → bil) uchraydi.

Leksik jihatdan: "Tart", "do'ng", "charvi", "suqor" kabi qadimiy turkiy so'zlar hozirgacha saqlangan.

Morfologik jihatdan: egalik qo'shimchalari qisqarishi (mening kitobim → men kitobum), ko'plik qo'shimchasi variantlari (-lar, -lor, -ler) faol ishlatiladi.

Bu xususiyatlar hududning arial-lingvistik xaritasini belgilaydi va dialektologik izlanishlar uchun asosiy tahlil materiali hisoblanadi.

Lingvodialektal va toponimik tadqiqotlarning ilmiy ahamiyati

Jizzax va Sirdaryo hududlari misolida olib borilgan lingvodialektal va toponimik tadqiqotlar quyidagi ilmiy natijalarni ko'rsatadi:

Dialektal qatlamlar tarixiy migratsion jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir;

Arial toponimika mahalliy etnonim va geografik sharoit asosida shakllanadi;

Til taraqqiyotida ijtimoiy omillar (ko‘chish, sug‘orish tizimlari, yangi aholi punktlari) hal qiluvchi rol o‘ynaydi;

XXI asrda dialektal elementlarning standartlashuvi adabiy til bilan uyg‘unlashgan shaklda kechmoqda.

Jizzax va Sirdaryo viloyatlarining lingvodialektal, arial toponimik hamda migratsion jarayonlari o‘zaro uzviy aloqadorlikda kechgan. XVI–XXI asrlarda sodir bo‘lgan demografik harakatlar, siyosiy o‘zgarishlar va madaniy ta’sirlar bu hududning dialektal xaritasini boyitgan. Bugungi kunda esa bu jarayonlar adabiy tilning rivojlanishida tarixiy-lingvistik asos sifatida xizmat qilmoqda.

Demak, mazkur hududni lingvodialektal va toponimik jihatdan tadqiq etish nafaqat tarixiy til qatlamlarini tiklash, balki milliy til taraqqiyotining regional omillarini aniqlashda ham ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

